

ОПИТИ НАД ДУШАТА

Que sçay-je?

Montaigne, *Essais*, II, 12.

I

Монтен е автор на една книга. Монтен — това са неговите *Опити* и *Опити* — това е Монтен. Както и Ларошфуко е преди всичко *Максими*, както и Лабрюер е *Характери* — и почти нищо друго. Духовната история предлага малко примери на такова пълно, абсолютно сливане на автор и произведение, на творец и творба, каквото са Монтен и неговите *Опити*.

«Аз създадох книгата си толкова, колкото и моята книга ме създаде. Тази книга е еднаква по характер със своя автор, тя съдържа моите собствени занимания, съставна част е от живота ми» (II, 18*). Затова по-сгодно ми е да пиша у дома, в оня див край, дето никой не ми помага, нито ме подкрепя. . . На друго място бих го написал по-добре, но произведението не би било в такава степен мое» (III, 5).

Такава книга не е възможна в онези литературни форми, които предполагат по-голяма или по-малка дистанция между творец и творба, които изискват като свой вътрешен и съществен принцип обективирането и отчуждаването. Книга, която претендира да е само на автора и само за автора, която не иска да бъде на никой друг и за никой друг, по необходимост тегне към по-личните и по-субективните жанрове. Целта търси жанр и в

---

* Римската цифра означава книгата на *Опити*, а арабската — главата в съответната книга.

жанра се осъществява целта. Наблюдението над света и нравите, моралната размисъл се стремят към изповедалната форма, пълната искреност, разтварянето на авторовото его в произведението. На тях дължи своя произход и самата форма *essai*, *опит*, чийто първооткривател е Монтен. Четиривековният триумф на тази форма доказва нейната неизчерпаема жизненост.

Опити на Монтен могат да се сравнят с *Изповеди* на Августин или с *Изповеди* на Русо, но книгата на Монтен е още и изследване, изучаване на нравите и хората, тя е *опит над душата*. «Ето вече няколко години, откакто мислите ми са насочени към самия мене, откакто проверявам и изучавам само себе си; и ако се спирам на нещо друго, то е, за да го приложа отведнъж към себе си или по-скоро — в себе си. . . Няма по-трудно описание от описанието на самия себе си; но сигурно няма и друго по-полезно описание» (II, 6). Защото този свят е наш, човешки свят. Забраната да говориш за себе си е лицемерие и истината за човека е най-висшата истина. Само изучавайки човека, предшествениците, можеш да разбереш колко велики са били онези, които са били преди тебе, и колко малко е останало за тебе. Тук няма място за фалшива скромност, нито за суетна горделивост. *Познай себе си* — такъв, какъвто си.

Опити са откровена книга. По-откровена, отколкото може да бъде *човекът*, който я е написал. «Забавна приумица: много неща, които не бих искал да кажа никому, казвам на народа, а за най-съкровениите ми знания и мисли изпращам в книжарницата и най-верните си приятели» (III, 9). Но туй не е толкова забавна приумица. Защото, когато пишеш книга, ти си сам — сам с белите листове. И на тях можеш да кажеш повече, отколкото пред всеки друг човек. Тогава ти не

мислиш или поне по-лесно можеш да забравиш, че написаното ще се чете — бъдещето е далеч. Монтен се оплаква, че най-дълбоките и най-дръзките мисли го навествяват във време, неподходящо за писане, а когато вече може да ги закрепим, поради слабата му памет от тях е останало твърде малко. Но затова пък, когато пише, той иска да бъде такъв, какъвто е. След като е написал такава откровена книга, Монтен се ласкае от надеждата, че ако възгледите му се поправят на някой достоен човек, той няма да се забави да го потърси и те ще се сдружат, за да не се разделят повече.

Единствената книга на Монтен има и един-единствен герой. — самия Монтен. Главният път към него е самонаблюдението и самопознанието. Човекът е достъпен обект на познанието. Умът на Монтен е устроен така, че «неговото най-усърдно и основно занимание е самоизучаването»/ «Няма по-жалко и същевременно по-дълбоко занимание от това да беседваш с мислите си според душевното си настроение» (III, 3). Затова Монтен се чувства призван едва ли не във всяка глава да говори за себе си и да изразява своето отношение към събития, хора и неща. Обичам, мразя, предпочитам, ненавиждам, искам, негодувам, харесвам, забелязвам, служа си, мога да кажа, колкото се отнася до мене, по мое мнение, моето тяло, моите вкусове, моите болести, моето семейство, моето имение, моето състояние, моят приятел, моята позната — всичко това заема огромно място в огромните *Опити*, защото то е само словесна или предметна форма на самохарактеристиката на автора, на главния и истинския герой на прославената книга. В обръщението към читателя Монтен признава: «Аз рисувам себе си.»

В такава книга не може да няма повторения. И тях действително ги има. За болестите, за лекарите, за на-

сладите, за съмнението се говори много и много пъти. В такава книга не може да няма и противоречия. И тях действително ги има. Веднъж се оправдава самоубийството на Катон, друг път то се осъжда рязко. Веднъж се казва, че философията трябва да ни подготви да умираме, а друг път, че няма защо да се учим да умираме, защото природата сама ще ни научи, когато дойде времето. Такива повторения и противоречия биха възмутили всеки ум, трениран в школата на някаква система. Но *Опити* са пълен антипод на по-късното немско системотворчество. Сам Монтен вярва, че неговата книга е «толкова своеобразна и така се отличава от общоприетото мнение, че тъкмо това сигурно ще ѝ отвори път» (II, 8).

Монтен е първият от великите френски моралисти. След него са Паскал, Ларошфуко, Лабрюер, след него са Волтер, Русо. *Опити* са първата книга на френската морално-философска публицистика. Нейният дух възплащава френския дух — в най-пълните и в най-добрите му прояви: изящество, свобода, нетърпимост към догмите, към всякакви догми и към догмите на системите. Това важи еднакво за съдържанието и за формата на *Опити*.

По съдържание *Опити* са мозайка от най-различни и пъстри образувания. Без никаква връзка помежду им освен онази, която идва от единната и противоречивата личност на техния автор. В тях се говори само за онова, което е привлякло вниманието на Монтен, и само до толкова, доколкото то е привлякло неговото внимание. Сред заглавията на опитите са: педантизмът и скръбта, имената и сънят, канибалите и Вергилий, уединението и дружбата, конете и възрастта, миризмите и молитвите, добродетелите и изродите, славата и гневът, кучите и книгите, съвестта и палецът на ръката, жесто-

костта и разкаянието, приликата на децата с родителите и войните на Юлий Цезар. Тези заглавия понякога отговарят на темите, друг път са приблизителни, а много често са съвсем произволни. В опита за кучите се говори за магьосниците, в опита за приликата на децата с родителите — за медицината, в опита за пътническите коли се появява любимата на Монтен тема за американските туземци, в опита за Вергилий става дума за любовта, за страстта, за брака, за мъжкото безсилие, за изневярата, за сексуалните извращения, за верността, за ревността, за рогаците, за размерите на мъжкия орган и най-малко от всичко за стиховете на Вергилий. Монтен ни запознава с любимите си автори и изречения, с учителя си, с баща си, с онова, което му се е случило или е възбудило любопитството му. Той ни въвежда в тишината на библиотеката си, в стаята, където може да бъде сам, да се отдаде на размисъл или да се скрие от света, в стаята, където са везните, на чиято кобилица е написано неговото прочуто *Que say-je?, Какво зная аз?*

Каквото е съдържанието, такава е и формата на *Опити*. Те приличат на интимна беседа — дълга, но увлекателна. На автора със себе си, на автора с неговите читатели. Без напрежение, без ерупции на стила, с кратки изречения Монтен говори за важното и неважното, за същественото и несъщественото. «Аз изказвам своето съждение в несвършени изречения, както се пише за нещо, което е невъзможно да се каже едновременно и наведнъж» (III, 13). Според сполучливата бележка на Гез дьо Балзак «Монтен започва и завършва във всяка своя фраза». Свободното съдържание на *Опити* предопределя и тяхната свободна форма. Опитите биха могли да бъдат два пъти повече, както и два пъти по-малко, да бъдат два пъти по-дълги, както и два

пъти по-кратки — те образуват една открита, отворена книга, те са чужди на каквото и да е единство и тяхното начало, среда и край биха могли да се разместят, без да пострада цялото. От гледище обективно, външно, предметно *Опити* е напълно хаотична книга, но от гледище субективно, вътрешно, духовно в техния хаос има система. В безформеността е формата на тази книга, както в несистематичността е нейната система. Почто тази «система» е в безсистемността на свободния дух, който не желае да се ограничава в нищо и с нищо. Дори науката и книгите не заслужават човек да се подлага на тяхната тирания. Монтен признава, че му стига една наука, науката за самопознанието, която трябва да го научи добре да умре и добре да живее.

Във всички знаменити книги с интимно-изповеден характер или в книги, изпълнени със субективната рефлексия на авторите им, интересното и великото е колкото в неповторимия дух на твореца, толкова и в онава, което го сближава с другите хора, в което те, другите, откриват нещо от своето, нещо от себе си. Монтен е написал книга за себе си, за да запази чертите си за близките, когато него вече няма да го има. Но изкуството на самопознанието е трудно изкуство и никак не е лесно да следваш прочутия делфийски надпис *познай себе си*. Но затова пък, когато познаваш себе си, ти опознаваш другите — всеки човек носи у себе си природата на човека. *Опити* е книга на Мишел Монтен за Мишел Монтен, но и поради това книга на Мишел Монтен за другите хора.

Полезно занимание е да се изследват различните идейни пластове в *Опити*, «полагането» на идеите в едно произведение, писано около двадесет години и от самия автор допълвано, преработвано, преиздавано. Но до *бъдещето* обикновено стига резултатът, последното

издание, *равносметката* на идейните търсения, брожения и лутания, намерила израз в едно станало поради това каноническо издание. За нас, които четем Монтен след векове, каноническото издание не е онова от 1588 г. (последното, което Монтен успя да види), нито посмъртното издание от 1595 г. (осъществено от Брак и Гурне и с много авторски добавки), а възпроизведеният личен екземпляр на автора, т. нар. бордоско издание на Ф. Стровски от 1912 г. Трябваше да минат повече от три века, за да бъде текстуално възстановен истинският Монтен. Тези векове са не само време на проверка на текста, но и време на проверка на идеите. Защото една книга придобива свидетелство за величие, когато преживее своята епоха и стане достояние на наследниците. Книгата, написана за одного, се оказва книга, написана за мнозина.

2

Монтен влезе и остана в историята на духа със своя *скептицизъм*. Скептицизмът е най-съкровено порождение на философията на Монтен. Тази философия — философия на духа и философия на действието — издига *съмнението* като върховен принцип, като висше интелектуално достойнство и най-дълбока практическа мъдрост. Съмнението е независимост, гордост, свобода — то е противопоставяне на унижението на всезнаенето, на всеотдаващото увлечение, на безумния фанатизъм. Скептицизмът е най-съвършената гносеологическа добродетел и най-истинната форма на социално общуване.

Скептицизмът не започва с Монтен, така както и не завършва с него. Скептицизмът е популярно фило-

софско учение през късната гръко-римска античност, а съмнението, въздържанието от всякакво съждение за каквото и да било е признато за всеобщ принцип още от философа Пирон. Но скептицизмът на Монтен не е просто възраждане на древния скептицизъм, не е възкресяване на античния пиронизъм.

Скептицизмът на Монтен е породен от неговия век и този век е, който определя както собствената му природа, така и насоките и степените на влиянието на античния скептицизъм върху него. Скептицизмът на Монтен е духовен резултат, един духовен резултат от социалните, политическите и културните отношения на шестнадесети век. Времето е главният импулс на идеите, то е и мрежата, която спира или пропуска идващото от идейната традиция.

Монтен е имал основание да бъде недоволен от своя век. «Един век покварен и потънал в невежество» (III. 2). Век груб и жесток, век на насилие и безсмислени братоубийствени граждански войни. А гражданските войни са по-лоши от всички други, защото всеки от нас трябва да бъде пъдар в собствения си дом. Другите войни идват отвън, а тези ние водим против себе си — те ни гризат и ни отравят с нашата собствена отрова. И кой е този глупец, който мисли, че към преустройство може да се отиде чрез всеобщо разстройство.

През 1572 г. — годината, през която Монтен започна своите *Опити*, на 24 август, нощта срещу *Св. Вартоломей*, партията на френските католици извърши масово клане на своите религиозни противници. Бяха убити тридесет хиляди хугеноти — тридесет хиляди французи. Беше убит адмирал Колини. Може би през Вартоломеевата нощ Монтен не е писал никой от своите опити, но тази нощ влезе във всички *Опити*, в направляваща мисъл и в основната идея на тази книга.

Какво може да направи познанието срещу дивата суровост на времето, какви са възможностите на истината срещу опустошителната стихия на бруталността. Могат ли те — познание и истина — да предотвратят Вартоломеевата касапница, извършена сякаш нарочно, за да обезсили двувековните обещания на хуманистите, че в света няма нищо по-могъщо от могъщия разум, за да покаже нищожеството на всички онези, които като Пико дела Мирандола с главата си поръчителствуваша за силата на ума.

В *Опити* скепсисът и резигнацията идват направо от жестокия век, а мъдрото примирение и умереността се въздигат над непосилните амбиции и суетата. *Опити* са от първите ренесансови и постренесансови трагически книги и от тяхната трагика черпи трагичният герой на най-великия трагик. Най-логичното предположение за книгата, която четете Хамлет, е, че тя е *Опити* на Монтен. Знаменитият монолог *Да бъдеш или да не бъдеш* е само драматургически нагледен образ на идеите в *Апология на Реймон Себонд* — най-големия и най-значимия от опитите на Монтен.

И познанието, и истината биха имали на своя страна повече аргументи, ако само този век беше такъв, ако другите векове бяха по-добри, така че поне в тях да търсят упование. Но според Монтен «няма обществен ред без някакъв примес от тържествена суетност и лъжливо мнение, което служи за юзда и държи народа в покорство» (II, 16). Злото е необходимо за всяко управление, но от индивидите в държавата зависи дали да му се отдадат, или да го избягват. Природата на човека донякъде сама предопределя този избор. «Във всяко управление са необходими някои служби не само противни, но и порочни; пороците намират там обществено положение и се използват за заздра-

вяване на нашата общност, както отровите — за запазването на нашето здраве. И ако тези служби са извинителни, доколкото имаме нужда от тях и обществената необходимост заличава истинското, им естество, трябва да ги предоставяме на по-силните и по-смели граждани, които да жертвуват своята чест и своята съвест, както гражданите от древността са жертвували живота си за спасението на своята родина; а ние, по-слабите, да вземем по-леките и по-безопасни роли. Общественото благо налага да вършим предателства, да лъжем и да избиваме; нека възложим тази задача на по-послушни и по-гъвкави хора» (III, 1).

Но и независимо от тези държавно узаконени пороци, на които следва да се отдават по-послушните и по-гъвкавите хора, вековете не предлагат на човека много добро, защото техният ред е такъв, че от човека не зависи почти нищо, а от случайността зависи почти всичко. Наистина Монтен цитира с одобрение Корнелий Непот, според когото «нравите на всекиго създават съдбата му», но в *Опити* тази идея е по-скоро епизодична, случайно хрумнала. Дълбокото убеждение на Монтен е, че случаят, фортуна, господствува над човека, въздига го или го унижава. Понякога съдбата сама ни дава онова, което се изплъзва от най-упоритите усилия — тя може да бъде и добра, и човечна, да проявява безкрайно благоволение, но най-често съдбата е жестока и несправедлива — една сляпа съдба.

Много доблестни хора загиват още в началото на своя жизнен път. Събития, изпълнени с опасности, остават неизвестни, а други — много по-безопасни — се покриват със слава. Цезар не е раняван нито веднъж, а други загиват при много по-малки рискове. Величието на Цезар и Александър се дължи не само на качествата им, но и на щастието им. Никой не може да бъде наре-

чен щастлив преди последния ден на живота му, защото и след много ласкави усмивки съдбата изведнъж може да покаже своя грозен лик. Падението следва величието и жалката смърт — бляскавия живот. Животът на човека е комедия и, както във всяка комедия, последното действие е най-трудното. Сякаш съдбата дочаква определен час, за да си поиграе с нас. Запитан защо неговите работи са така лоши, докато сам той разсъждава така умно, един персийски владетел отговорил, че разсъжденията му зависят от него, а успехът му — от съдбата.

Този век е лош, но и другите векове не са по-добри — човекът е все един и същ, еднакво слаб пред могъщата съдба. Познанието и истината са безсилни спрямо жестокостта на времето и всесилието на съдбата. Те не могат нито да облагородят времето, нито да укрепят човека, а само да хранят душата му с илюзии. При такъв ред на нещата единственото, което остава за човека, е съмнението. Според Монтен съмнението е по-добрата реакция на променливостта на съдбата, скепсисът е по-добрият отговор на покварата на времето. Първият източник на скептицизма идва от състоянието на света, от превратностите на времето.

3

Вторият източник на скептицизма е в самата човешка природа — в нейните физически и морални несъвършенства. Те също обезсмислят познанието, правят невъзможна истината и подклаждат съмнението.

Монтен знае великите примери на човечеството, възторгът му от Омир, Александър, Епаминонд, от Плуларх, Вергилий, Сенека е наистина безграничен. Дори

и в своя век, когато не е срещнал човек, велик дотолкова, че да заслужи възхищението му, както хората, които са живели някога, той пак познава едно изключение — приятеля му Етиен дьо ла Бюеси, към когото изпитва уважение, голямо колкото любовта, и любов, голяма колкото уважението. Монтен знае и това, че в света няма душа, дори най-бедната и грубата, в която да няма проблясък на някаква способност. Между най-предпочитаните от Монтен теми е темата за нравствените и човешките предимства на т. нар. канибали пред съвременните му цивилизовани хора. За да докаже нравствената свежест на «диваците», Монтен прибегва и до известния анекдотичен репертоар — до наивните въпроси, които «канибалите» задават, когато се срещат с поkwарата на цивилизацията.

Но въпреки всичко това човекът според Монтен е същество крехко и нестабилно, изградено от слаб материал. В основата си човешката природа е телесна, а от това произтичат много от нейните язви и унижения. Животът е материално и телесно движение, по своята същност дейността е несъвършена и безредна. И най-мъдрият човек е човек, а няма нищо по-крехко, по-слабо и по-жалко от човека — мъдростта не може да укрепи онова, което ни е дадено от природата. Във всяко нещо, дори и в най-достойното, могат да се намерят някакви недостатъци и няма добро без мъка. Човешката природа е така устроена, че и нашата върховна наслада заприличва на стенание и жалба, блаженството ни яде отвътре, във всяка наслада има няколко капки зло и неудържимият смях поражда сълзи. Податливостта на човека към скръбта също показва неговата слабост — дори и най-силните рухват, когато скръбта ги споходи. Понякога е необходимо само малко, за да падне онзи, който е останал непоко-

лебимо твърд и при най-големите страдания. Скръбта е чувство, което светът почита. Някои епохи го обграждат с ореол — възнасят го, прекланят му се. Но в действителност скръбта е вредно чувство, безразсъдно, малодушно и низко. Стоиците забраняват на мъдреца да му се поддава.

«Нашето устройство, и обществено, и лично, е пълно с недостатъци. . . Нашето същество е изградено от недъзи; честолюбието, ревността, завистта, отмъщението, суеверието и отчаянието обитават и властвуват у нас. . . Който премахне тези недъзи у човека, ще разруши основите на нашия живот» (III, 1).

Човекът е *жесток*. Дори и децата изпитват някакъв гъдел на злорадо-удоволствие пред страданието на другите.

Човекът е *страхлив*. Страхът е майка на жестокостта — затова понякога жестокостта се съчетава с една чисто женска чувствителност. Император Юлиан е казал; че няма по-страшен звяр за човека от човека.

Човекът е *суетен*. Той цени нещата според тяхната рядкост или новост или според трудността да се постигнат, а не според доброто и ползата, които намира в тях. Поради вечния си ламтеж към бъдещето и непознатото човек никога не може да бъде удовлетворен. Разумът не задоволява човека с това, което той притежава, затова на помощ му се притичва въображението, за да го блазни с химерите на бъдещето. От суета човек приписва на своята смърт много по-голямо значение, отколкото тя има, и си въобразява, че едва ли не природата отказва да я приеме. От суета той се сравнява с бога.

Човекът е *славолюбив*. Той е пожаден за славата, отколкото за добродетелта. За слава ние жертвуваме богатство, покой, здраве и дори живот — тези истини

ски блага, които заменяме със суета, с празна, безплътна и неосезаема дума. Славата е най-безполезната, най-ненужната и най-фалшивата от всички монети, които употребяваме.

Човекът е *самоумнителен*. Самоумнението е природна и вродена болест на човека. Човек е най-злополучното и най-неустойчивото създание, но въпреки това е най-високомерен. Високомерието и любопитството са двата бича на човешката душа. Любопитството ни кара да си пъхаме носа навсякъде, а високомерието ни забранява да оставяме нещо нерешено и неопределено. Човек не стои по-горе или по-долу от другите живи същества, само от високомерие и упоритост той се поставя над тях. В полемично увлечение Монтен търси аргументи навсякъде — и там, където ги има, и там, където ги няма. Защо казваме, че само човек има знание и умение да различава полезните или вредните неща? Тази способност е присъща и на животните. А слоновете имат и нещо като религия. В морално отношение животните ни превишават — те не познават науката да се унищожават едно друго, да се убиват, да погубват собствения си род. И в естетическо отношение не може да се изведе предимството на човека. Не е известно какво е природна красота и красота изобщо, щом като приписваме на човешката красота толкова различни форми. Ако съществуваше някаква естествена представа за красотата, всички биха я разпознавали така, както разпознават топлината на огъня. А тук разнообразието от мнения е безкрайно: Платон вижда красотата в сферична форма, питагорейците — в квадратна или пирамидална. Но каквото и да е красотата, човек не може да се хвали с естетически предимства пред животните — от всички животни маймуните най-много приличат на нас, но те са най-грозните.

Човекът е *непостоянен*. На него е присъщо непрекъснатото колебание и дори е казано, че лошо е онова решение, което не може да се промени. За Монтен най-трудното е да си представя хората в тяхното постоянство, а най-лесното — в тяхното непостоянство. Никое наше качество не ни обхваща изцяло и с пълна власт. Чувствата се сменят и изместват, а понякога една видимост прикрива вътрешното състояние на душата: сълзите — радостта, радостта — сълзите. Човек следва вихъра на случайностите, а склонностите му го водят ту наляво, ту надясно, ту нагоре, ту надолу — с времето се променят не само настроенятията му, но и умът и мислите му. Човек се променя и с възрастта. От това, което той е в една възраст, до следващата може да остане твърде малко или дори нищо. Човек се променя, когато се съобразява с обстоятелствата, а и без да се съобразява с тях. По различни пътища може да се предизвика една и съща реакция — сърцето на отмъстителя се смекчава или с покорство, или с твърдост, или със смирение, или с независимост, или със затрогване, или с гордост. Но и от едни и същи намерения могат да произлязат различни следствия -- злото се преодолява с отмъщение, но и със снизхождение. С добри средства могат да се получат лоши резултати, както и с лоши средства — добри, благородни цели. Ликург е принуждавал спартанските роби, илотите, да се напиват до пълно оскотяване, за да отврати спартанците от пиянството. И с гладиаторски игри се възпитават мъжество, презрение към опасностите и смъртта. Монтен сравнява Демокрит, който винаги се смее над суетата и смешното в човешката съдба, с Хераклит, който постоянно оплаквал горчивия човешки жребий. Монтен счита, че поведението на Демокрит е по-добро не само защото е по-приятно да се смееш, откол-

кото да плачеш, но защото неговото настроение съдържа по-силно презрение и по-строго осъждане. А няма такова презрение, което да не бихме заслужили. Защото човек е повече суетен, отколкото злощастен, повече глупав, отколкото злобен, повече безразсъден, отколкото зъл, повече нищожен, отколкото мерзък. Диоген е гледал на хората като на мухи или мехури, пълни с въздух. «Нашите природни и придобити качества са толкова смешни, колкото и нелепи» (I, 50).

От този нарисуван от Монтен портрет на човека, на преобладаващото и на господстващото в него, до представата за човека като *мислеща тръстика* има само една крачка. Чрез опитите на Монтен бе получен този сорт на мислещи тръстики — *Опити* на Монтен подготвиха *Мисли* на Паскал.

Какви са възможностите на познанието, щом като то се извършва от такова слабо същество като човека и щом като е насочено предимно към такова несъвършено създание като него? Според Монтен те са твърде малки, ако се имат пред вид най-напред колизиите на истината с доброто и с полезното, а след това и колизиите на доброто с полезното. Не винаги почтеното е полезно и полезното е почтено. И лъжата има своите права. Има пороци законни, както и добри или извиними постъпки, които са незаконни. Ползата не е мерило на добродетелта, както не е мерило и на красотата. Наша беда е, че това, което ни се струва като най-голяма истина, не е най-полезно за нашия живот.

Във високомерието си човек си представя, че е господар на вселената, но той не може да познае дори една малка частица от нея, а още по-малко да я управлява. А и изучаването на човешките постъпки е много трудно, защото те така удивително си противоречат, че изглеждат

да невероятно да имат един и същ източник: Пък и как може да бъде познато такова суетно, вечно колебаещо се и вечно променящо се същество като човека. Повелята да познаеш себе си е добра, но тя е повече изискване, отколкото осъществена цел. Поради това е толкова трудно да бъде посочен смисълът на човешкия живот. За нищо друго философите не спорят така страстно и ожесточено, както за висшето благо на човека. По този въпрос според изчисленията на Варон съществуват двеста осемдесет и осем школи.

След като човешката природа може винаги да ни изненада, а и тя самата да изненада себе си, най-естественото за човека състояние е *съмнението*. Съмнение в доброто и съмнение в злото, съмнение в истината и съмнение в лъжата. Съмнението предпазва от тежко разочарование и от омаломощаваща резигнация. Съмнението освобождава от сантиментално въодушевление и от наивно удивление. Монтен припомня прочутите стихове:

Nil admirari prope res est una, Numici,
Solaque quae possit facere et servare beatum.
Horatius, Epistulae, I, VI, 1.

Средство да бъдеш щастлив и такъв да останеш,
Нумиций,
има само едно: «Не се удивлявай на нищо.»

Познанието не може да открие тайните на вселената, но то не може да разреши и моралните проблеми. Спрямо морала познанието е не само безсилно — за Монтен то има и антиморален смисъл. Неразрешимо е противоречието между познанието, цивилизацията и поведението, морала, защото колкото по-съвършена става цивилизацията, толкова по-несъвършен става моралът и обратно.

Колкото и полезна да е науката, нейната роля не бива да се преувеличава — сама по себе си науката не може да ни направи нито мъдри, нито щастливи. Моралът трябва да господства над науката, а най-трудната наука е да се научим как да изживеем живота си добре и според естествените закони.

Монтен е от първите автори на новото време, които откриха широк път на антицивизаторските идеи и настроения. Цивилизацията няма голяма стойност, щом като неин необходим резултат е моралната деградация, покварата на нравите, тържеството на порока. От това убеждение на Монтен идват и неговите безкрайни апологии на варварството, на онези народи, които той — в духа на времето — нарича канибали. «Те са диви, колкото са диви и плодовете, които природата от само себе си, по естествен начин създава: докато в действителност по-скоро би трябвало да наречем диви тези плодове, които ние изкуствено повреждаме и отклоняваме от общия порядък» (I, 31).

Идеята за нравствената противоположаност или най-малкото за нравствената недостатъчност на цивилизацията е изходната точка на критиката срещу съществуващата система на образованието, което според Монтен се основава на прекалената вяра в разума и в неговия съкровен продукт — знанието. Образованието цели да ни направи учени, а не добродетелни и мъдри. И то е постигнало своето. Вместо да се научим да следваме повелите на добродетелта и мъдростта, ние винаги сме научили етимологията на тези думи, ние умеем да скланяме думата, означаваща добродетелта, но не умеем да обичаме самата добродетел.

Затова истинската добродетел трябва да се търси сред неизкушените от познанието, сред непокварените от цивилизацията. Ако се имат пред вид човешките фор-

мации на миналото — това са канибалите, а ако думата е за формациите на настоящето — това са селяните и изобщо простият народ. «Най-достойното човешко съсловие, струва ми се, е онова съсловие, което поради своето простодушие заема последното място и поради това с него можем да общуваме нормално. Изобщо намирам, че нравите и думите на селяните отговарят повече на предписанието на истинската философия, отколкото нравите и думите на нашите философи» (II, 17). Или, както е казал Лактанций: «Простият народ знае повече, защото знае толкова, колкото е необходимо.» Простолуднието се нуждае от лекарство и утешение едва когато дойде нещастieto и смята, че нещастieto е точно толкова голямо, колкото го е почувствувало.

Монтен едва ли е подозирал колко живи (ако не верни) ще се окажат тези идеи за предимството на морала пред знанието, на добродетелта пред културата. През всеки век, в който хората ще се чувствуват угнетени от моралните диспропорции, теоретиците ще прегръщат идеята за погубената от цивилизацията нравствена свежест на «естественото състояние». Тази идея вдъхновяваше еднакво Сервантес (*Дон Кихот*) и Шекспир (*Буря*), в тази идея беше оформена и моралистиката на Русо. А по-късно и Толстой с възхищение цитираше Монтен: «Видях в своя век стотици занаятчии и стотици ораци, които са по-мъдри и по-щастливи от ректори на университета — бих предпочел да приличам на тях» (II, 12).

Още преди френските философи от XVIII в., които търсеха добродетелта в хижите, а не в дворците, Монтен изказа мисълта, че «душите на императорите и на общарите са излени по един калъп» (II, 12) — (през Великата френска революция тази мисъл послужи

като мото на «Вестник на санкюлотите»). Още преди знаменитото изречение на Русо, че «човек се ражда свободен, но навсякъде той е в окови», Монтен беше вече написал: «Природата ни създаде свободни и необвързани; ние сами се затваряме в някакви граници» (III, 9). И още преди прочутия въпрос на Дижонската академия: «Съдействувало ли е възраждането на науките и изкуствата за подобрието на нравите?», и преди отговора на Русо на този въпрос Монтен беше дал своя отговор. Прогресът на цивилизацията е регрес на нравствеността.

Моралното безплодие на познанието се дължи и на това, че въпреки упованието ни в разума и знанието те не са дотолкова силни, че да ни подтикват към действие, ако ние независимо от тях не упражняваме нашата душа и не я приучаваме към дейност. Затова добрите философи са излизали срещу негодите на съдбата и сами са се подлагали на тежки изпитания. Монтен споделя ненавистта на Пакувий към хората «лениви на дело и многоъдри на думи». «Моята философия е в действието, в естествената и незабавната употреба, и много по-малко във фантазията» (III, 5). Скептицизмът е активност, една от възможните форми на философията на действието.

4

Третият източник на скептицизма идва от несъвършенството на самата познавателна способност на човека, на самото човешко познание. Ако това, което казват епикурейците, е вярно, а именно че няма знание, щом като сетивата лъжат, ако е вярно и това, което казват стоиците, а именно че сетивата са толкова лъжливи;

и не могат да ни дадат никакво знание, то от това според Монтен следва, че в съгласие с тези две велики догматически секти трябва да заключим, че изобщо няма знание.

Макар и понякога да признава, че цялото познание идва при нас през сетивата или че чувството ни диктува по-повелително, отколкото разумът, Монтен е по-склонен да разглежда сетивната сфера като аргумент срещу познанието. Ние възприемаме нещата със сетивата си, но кой може да гарантира, че нашите сетива са достатъчни, че не ни липсва някое, което при това да е най-важното за познанието — например някое от онези, с чиято помощ животните схващат неща, неизвестни за човека, или се ориентират в свойства, непознати на човека. «Ние сме създали една истина, след като сме се допитали и съобразявайки се с нашите пет сетива; но може би, за да я схванем напълно и в нейната същност; необходимо е съгласуването и съдействието на осем или на десет сетива» (II, 12).

На чувствата е присъща измамната далечина на целите. Човекът, обхванат от чувствата, се страхува или се надява, или желае неща, които са в бъдещето и много от които ще бъдат чак след неговата смърт. Такъв човек не може да разбере онова, което е. Мъдрецът не се тревожи за бъдещето. Често чувствата замъгляват разума и сковават волята. Спокойният играч постига повече от оня, който внася в играта ненужни страсти и вълнения. Прекомерната жар прави хората безсилни.

male cuncta ministrat
Impetus.

Stautus, *Thebais*, X, 704—705.

Поривът винаги лошо ръководи нещата.

Сетивата и чувствата не са сигурен източник на познанието. Но и разумът — сам по себе си — не е негова по-надеждна опора. Хората намират удоволствие в гонитбата на истината и изучаването на науките е увлекателно занимание. Но дали то е полезно, дали принася полза, равна или приблизителна на удоволствието от тичането след знанието? Това, което наричаме знание, е купено на твърде скъпа цена. «Нашата участ е непостоянството, нерешителността, колебанието, страданието, суеверието, грижата за бъдещите неща, което значи и за очакващите ни след нашия живот амбиция, алчност, ревност, завист, необуздани, свирепи и неукротими желания, война, лъжа, вероломство, клевета и любопитство. Да, разбира се, ние твърде скъпо платихме за този прекрасен разум, с който така се гордеем, и за способността си да съдим и знаем, която купихме с цената на безчислени страсти, в чиято власт ние непрестанно се намираме» (II, 12). Много често човек заменя истинското знание с въображаемо, а «мнението на човека, че знае, е бич за човека» (II, 12). Защото това мнение е измамно. Призрачността на знанието проличава всеки път, когато то се спре безсилно пред нашите страдания. Монтен е съгласен със Софокъл, че животът, прекаран в мислене, не е най-приятен. Но и независимо от тези морални или по-точно аморални аспекти на разума Монтен открива недостатъчност на разума и в неговата собствена, в гносеологическата сфера. Ето и по-важните аргументи за гносеологическата немощ на разума:

1. «Заобикалящите ни предмети зависят от нашето благоразположение: те остават в нашето съзнание така, както ни се нрави» (II, 12). «Както няма два еднакви косъма или две еднакви зърна, така в света никога не

е имало две еднакви мнения. Тяхното най-общо свойство е различието» (II, 37).

2. «Това, че няма нито едно предположение, което да не се оспорва, да не се разисква помежду ни или което да не трябва да се разисква, показва най-добре, че нашият природен разум не схваща достатъчно ясно това, което схваща» (II, 12). «На един аргумент винаги ще се намери откъде да се почерпят отговори и отговори на отговорите, и на отговорите нови отговори, после трети, четвърти и така безкрайна нишка» (II, 17).

3. «Човешкото въображение не може да измисли нищо по-добро или по-лошо, което вече да не е било измислено» (II, 12).

А от това следва: «Протагор казва, че в природата няма нищо освен съмнението, че за всички неща може също така да се спори. . . Няма нищо достоверно освен недостоверността» (II, 12).

Затова може да се запита «дали има нещо, или няма нищо, дали има знание или незнание» (II, 12).

Според Еклезиаст, който трупа познания, трупа тъга. Според Монтен, който трупа познания, трупа съмнения.

За съмняващия се човек, за този homo dubitans, са отредени гордостта, независимостта и достойнството, които дава въздържането от съждение. «Не е ли по-добре да се въздържиш, отколкото да се вмъкваш сред толкова заблуждения, породени от човешкото въображение? Не е ли по-добре да се въздържаш от съждение, отколкото да се намесваш в тези безкрайни разпри и спорове? Какво да избира? — Каквото обичате, стига само да го изберете! — Ето един глупав отговор, към който, изглежда, води всеки догматизъм и който не ни позволява да не знаем това, което в същност не знаем» (II, 12).

Съмнението е най-основен принцип на човешката мисъл и поведение. Само глупците са сигурни и непоклонливи в своята увереност. Ако не можеш да направиш избора си, продължавай да се съмняваш, защото на човека е дадено съмнението. Или, както е казал поетът:

Che non men che saper dubiar m'aggrada.

Dante, Inferno, XI, 93.

Не по-малко от знанието ми е приятно съмнението.

Безсилието на разума е най-солидният аргумент на скептицизма. Но Монтеновият скептицизъм поставя акцент колкото върху ограничеността на разума, толкова и върху *неограничеността на света*, колкото върху слабостта на субекта, толкова и върху *силата на обекта*. А в определени места *Опити* определено дават да се разбере, че скептицизмът се дължи по-малко на безсилието на разума и повече на *вселието на живота*, на *всемогъществото на света*, тъй както го е разбирал Теофраст: *vitam regit fortuna, non sapientia*, съдбата управлява живота, не мъдростта. «Според мен щастieto и нещастieto са две велики сили. Неблагоразумие е да се счита, че човешкото благоразумие може да изпълнява ролята на съдбата. Напрасно е начинанието на онзи, който предполага, че ще обгърне и причините, и следствията и ще води за ръка успеха на своето дело» (III, 8).

Това могъщество на обстоятелствата прави зависими от случая и разума, и мъдростта. Явленията никога не си приличат и най-общото качество на нещата е тяхното разнообразие. Природата не създава нищо, което да е напълно прилично на вече създаденото (за разлика от ума, който толкова често пресъздава създаденото). Поради това нещата изглеждат различно и могат да се

разглеждат различно — оттук и различията в мненията. «Ние нямаме друго мерило за истинното и разумното освен примера и образа на мненията и нравите в страната, където живеем. В нея винаги е и най-съвършената религия, и най-съвършеният строй, и най-съвършеният образец на всички неща» (I, 31). Ако освен това се има пред вид и користта, която толкова често изопачава нашите съждения, става ясно защо планините ограждат истината и не само я ограждат, но и разделят единното, същото, на истина и лъжа. «Каква истина е тази, за която планините са граница и която става лъжа за хората отвъд тях?» (II, 12). От Монтен Паскал взе своето знаменито изречение, че «истината от едната страна на Пиренеите е лъжа от другата им страна».

Много пъти Монтен се връща към известната мисъл на Протагор, че човек е мярка на всички неща. Но според Монтен и тази максима не задоволява, защото в същност и нещата са различни, и хората са различни, така че в самата мярка на нещата няма нищо установено. «Няма неизменно съществуване нито на нашия живот, нито на живота на предметите. А ние, нашето съждение и всички смъртни неща непрестанно текат и се движат. И така не може да се установи нищо сигурно нито за едното, нито за другото, тъй като и съдникът, и съденият са в постоянна промяна и движение» (II, 12).

Ограничеността на човешката познавателна способност е занимавала много философи на новото време. Но никой не ѝ е отделил толкова внимание, нито пък е подходил към нея с такова умствено напрежение, както е направил това Кант. Два века преди Кант и в приблизително същата обща насока на мисълта Монтен формулира ограничеността на способността за познание.

«Умерено и предпазливо е мнението, че нашето самодоволство може да ни доведе до познанието на някоя неща, но силата на познанието има известни граници, отвъд които е безразсъдно то да бъде използвано» (II, 12). Точно два века по-късно (първото издание на *Опити* излиза през 1580 г., първото издание на *Критика на чистия разум* — през 1781 г.; първото пълно издание на *Опити* излиза през 1588 г., второто, каноническото издание на *Критика на чистия разум* — през 1787 г.) Кант направи своя опит да ограничи знанието. Монтен искаше да ограничи знанието в името на морала. Кант искаше да ограничи знанието в името на вярата. В предговора към второто издание на *Критика на чистия разум* Кант определя задачата си: «Трябваше значи да премахна *знанието*, за да направя място за *вярата*.» Опитът на Монтен е теоретически по-безпомощен от Кантовия, но практически той е по-значим.

5

Фрагментарността на идеите в *Опити*, тяхната свободна форма, както и честите повторения и противоречия дават възможност за тяхното «по-свободно» тълкуване и много често за тълкуване, съобразено повече с идеите предпочитания на тълкувателя. С отделни фрази и изречения, извън контекста и смисъла на цялото, Монтен — по-лесно, отколкото други автори — може да се представи такъв, какъвто иска да го види представящият го: веднъж религиозен фанатик, друг път убеден атеист.

Трудно приемлив е популярният предразсъдък, че скептицизмът не е дълбоко и широко обосновано убежде-

ние на Монтен, което той най-искрено е насочвал към всички и към всичко, а само едно средство, което му е притрябвало, за да уязви религията. Недопустимо е, че всички грижливо събирани аргументи за невъзможността и недостоверността на човешкото познание трябва да се дешифрират като пряка критика срещу религиозните идеи и църковните догмати. В същност по въпросите на религията Монтен си запазва същата свобода, както и във всичко останало. А свободата, която Монтен си е позволявал спрямо религия и църква, както и неговото равнодушие, безгрижие към верските проблеми не изискват една толкова хитро изплетена мрежа от аргументи на скептицизма, в която трябва да попаднат еднакво и религия, и църква. Но равнодушие не значи липса и безгрижие, не значи безверие.

Монтен е християнин и католик, той е искал да бъде добър християнин и още по-добър католик — и това е *първият момент* на неговото отношение към религията. Монтен е искрен, когато признава: че бог е сам в себе си пълна завършеност и връх на съвършенството; че само бог е истински съществуващ, че той не съществува във времето, а в неизменната и неподвижна вечност, че преди бога не е имало нищо и че след него няма да има нищо; че християнската религия има всички признаци на най-справедливо и най-полезно учение. Но и освен тези категорични признания, за които не може да се допусне, че са направени само за да се приспи папската цензура, «духът на християнството» витае над много от идеите на Монтен. Изобщо съмнителен е онзи възглед, който разглежда скептицизма на Монтен като хитро изобретение, с чиято помощ великият перигорец (Перигор е до Гаскон, перигорците са съседи на гасконците) се е преструвал, че се бори за религията, докато в същност е пропагандирал своите революцион-

ни идеи. Първият, който би протестираше срещу такъв възглед, е Монтен — на десетки места декларира своята искреност и непритворство. «Духът на християнството», на непрестореното християнство е в идеите на Монтен за безсмислието на познанието, за злината от любопитството, за гордостта като гибел на човека. Защото нали от познанието идва първородният грях и не току-така в *Послание до колосяните* апостол Павел предупреждава: «Гледайте, братя, да ви не увлече някой с философия и с празна измама според човешкото предание, според стихийте световни, а не според Христа.»

Християнството и католицизмът на Монтен са не само израз на вътрешно убеждение, но и резултат на практическо удобство, на доброволно подчинение на традицията, която има всички предимства на установеното пред всички рискове на новото. Християнството на Монтен — и това е *вторият момент* на неговото отношение към религията — изразява политическия и верския консерватизъм на своя автор. Най-добрата и най-здравата партия несъмнено е тази, която отстоява и древната вяра, и древното държавно устройство на тази страна. Религията е въпрос на традиция, на заварени условия. Ние сме християни по същата причина, по която сме перигорци или немци. Защото старото и познатото зло винаги е за предпочитане пред новото и неопитаното зло, защото всички големи промени разклащат държавата и внасят в нея безредие, защото нищо не изтощава държавата така, както нововъвеждането и единствено промяната оформя безправие и тиранията.

И в същото време — това е *третият момент* на отношението на Монтен към религията — скептицизмът върши своята разрушителна работа и във вярата, и в

Църковната догматика. Един толкова всеобхватен като Монтеновия скептицизъм не може да остави неза-сегнати такава духовна сила като религията и такава могъща институция като църквата. Скептицизмът за-сяга много от най-основните религиозни постулати и много от най-строгите църковни предписания. Нещо повече. Той лесно прераства в твърдо убеждение, про-тивоположно на тези постулати и предписания: няма грешен свят, в който душата пребивава като пленница, няма безсмъртие освен безсмъртието на творчеството и на поведението, няма небесно въздаване за земните дела, нито божествена намеса в тях. Християнството на Монтен придобива ярка езическа окраска, ези-ческото прониква в него — Монтен е езически хри-стиянин. Езическа е неговата склонност да приписва разум на планетите, да търси връзка между небес-ните тела и живота на хората, монарсите и империи-те, да равнопоставя човека и животните. Религиозните идеи на Монтен разкриват още една странна особеност: Монтен съчетава езичеството с ра-ционалистическата критика срещу езичеството, а тя на свой ред стига до преддверието на критиката срещу всяка религия. Няма нищо по-жалко от това да се отдава божествена почит на сътвореното от самите нас — никой не е по-нешастен от човека, станал роб на соб-ствените си измислици. Обожествяването на сладо-страстието, измамата, смъртта, завистта, старостта, бедността, страха, треската и другите превратности на нашия живот е показателно за пълното нищожество на човешкия разум. Така скептицизмът на Монтен раз-клаща основите на християнството и католицизма, въпреки че сам Монтен субективно е бил техен искрен привърженик. Антидогматизмът на Монтен, без да е нарочно обърнат към верското, а по-скоро към всичко,

което ни обкръжава — верско и светско, духовно и материално, морално и държавно, — дълбоко засяга религията дори и само с това, че не е насочен предимно към нея.

Скептическата критика се превръща в критика срещу догматизма изобщо — не само в религията, но и в морала, и в познанието. Но този органично присъщ на скептицизма антидогматизъм, както и присъщият му всеобщ и всеобхватен критицизъм по косвен път идват да защитят правата на разума. Не чрез дитирамби и химни в негова чест, а по-сдържано, дискретно, защитавайки правото му да се съмнява във всичко и във всички. Може би скептицизмът не е най-доброто средство за защита на разума и сигурно той не е най-добрият аргумент в негова полза, но нима в историята на мисълта всякога са били намирани най-добрите средства за най-добрите цели и най-сигурните пътища към най-добрите идеи. А и това, кое средство и коя цел са добри и кое средство и коя цел са сигурни, зависи от възможностите, които предоставя времето, и то, времето, е, което прави нещата добри и лоши, подходящи и неподходящи, съобразни и несъобразни, то поставя своите цели и намира своите средства, за да ги постигне. Скептицизмът на Монтен е чудесно средство на неговия шестнадесети век, а и на всички векове, в които има нещо от неговия век.

6

За Монтен скептицизмът не е пълно отричане, нито завършено неведение, нито узаконено невежество. Скептицизмът е зрял, висш продукт на познанието — на познанието изобщо и на моралното познание в особеност.

Има два вида невежество: едно, което произтича от неграмотността и предшества науката, и друго, което идва от прекомерно знание («аз знам, че нищо не знам») и следва науката. Първият вид невежество се разрушава от науката, а вторият вид невежество само разрушава науката — нейната закостеняла догматика и самохвална претенциозност. «Удивлението е причина на всяка философия, търсенето е развитието ѝ, незнанието е краят ѝ» (III, 11).

Има не само два вида невежество, но и два вида съмнение. Едно, което предшества и подготвя науката, и друго, което я следва, за да я обуздава, да проверява нейните резултати и да съдържа несдържаните ѝ амбиции. В такъв смисъл е казано *de omnibus dubito*, във всичко се съмнявам, и този основен принцип на философията на Декарт по-късно става любим девиз на Маркс.

Тъй както го разбира Монтен, скептицизмът е вторият вид съмнение — съмнението, дошло след знанието като негов краен продукт. Скептицизмът не е какво да е съмнение, а израз на философско отношение — той съществува в пределите на философията, а не на претенциозното невежество или на велеречивия дилетантизъм. Да философствуваш значи да се съмняваш. Но и да се съмняваш истински значи да философствуваш. Човешкият разум е двустър меч — скептицизмът предотвратява опасността от него. Има и такова незнание, което е пълно със сила и благородство, което по мъжество и чест с нищо не отстъпва на знанието.

Истинското знание е в мислите, а не в думите. След ясните мисли сами идват точните думи. Граматиката е средство, а не цел. Словоизлиянията пречат на делото. Необходим е повече смисъл и по-малко звън. Нека речта да е проста и безхитроствена, но в нея да преобладава

същността. Нека тя да е могъща и сурова, а не деликатна и загладена. Любими ученици на Зенон не са били тези, които се грижели за езика, а онези, които били жадни за познаване на самите неща. Делата са по-красноречиви от всяко красноречие. Грижата за изяществото не е грижа на мъжа. Няма голяма разлика между тези, които не могат да се изразяват, и онези, които не умеят нищо друго, освен да се изразяват. Празнословие е вредно. Тези, които чрез думи превръщат малкото в голямо, са опасни, защото изкривяват и опорочават същността на нещата и така мамят не само очите, но и разума.

Наред с другите му предимства скептицизмът дава на знанието още и практическа насоченост — съмнявайки се, човек не се задоволява с чисто духовната сфера, а изисква и проверяване на знанието в действителността. Всеки педант може да цитира мъдри изречения от древните автори, но важно е какво всеки сам казва, а не какви фрази е запаметил. Дори когато ползуваме чуждото, то трябва да стане наше, да се срасне с нас — няма смисъл да се яде месо, ако то не се превръща в наша плът, пчелите събират мед от цветята, но медът е техен. Учени можем да бъдем с учеността на другите, но мъдри — само със собствената си мъдрост. Знанието изисква ум, умение да се разпореждаш с него и ако те липсват, никакво знание не може да спаси оновова, на когото те липсват. Целта на науките е да научат човека да живее. Истинската философия е твърдост, вяра, искреност. Смисъл има само онази школа на науките, която служи на школата на живота. Знанието трябва да стигне до душата и само добрата душа може да си служи истински с него — защото знанието може да ползува както доброто, така и злото. Най-висшата наука е науката за доброто. «Философията, струва ми се,

никога не е била в по-изгодно положение, отколкото когато се бори срещу нашето самомнение и суета, когато признава доброволно своята нерешителност, своята немощ и своето невежество» (II, 17). И мъдростта не е достатъчна, ако е само за мъдростта на мъдрия. Често ни предлагат такива образци на живота, които не могат да следват нито тези, които ги предлагат, нито онези, които ги слушат. С мъдростта трябва да си служиш. Не можеш да проповядваш справедливост, без сам да я прилагаш на дело. Въпреки привидната далечина оттук до максимата на Бейкън *tantum possumus, quantum scimus*, толкова можем, колкото знаем, разстоянието не е голямо. *Опити* на Монтен са първата книгата в жанра *essai*, *Опити или съвети, граждански и морални* на Бейкън са втората книга в този жанр.

Може би никъде другаде *познавателните аспекти* на Монтеновия *скептицизъм* не се проявяват така силно, както при размишленията за смъртта. Смъртта и умението тя да се посрещне са от най-основните теми на *Опити*. През целия си живот Монтен е мислил за смъртта, подготвял е духа си за нея и тези настойчиви мисли влизат в много от неговите опити. И макар че към края на живота си (може би уморен и от размишленията за смъртта) Монтен вече признава, че няма защо да се учим да умираме, че това «знание» идва от само себе си, по-силно впечатление в *Опити* правят онези страници, които приписват на философията задължението да научи човека как да умира. Въпреки че човек трябва да говори през живота си и с живота си, че смъртта не трябва да казва онова, което преди това не е казал животът, понякога смъртта може да проговори със свой глас и един нищожен живот да бъде увенчан с величие чрез една величава смърт. Но по правило смъртта на всеки един съответствува на живота му — ние не се променяме,

когато умираме, — така че и смъртта на човека се обяснява чрез живота му. Умението да умреш достойно — спокойно и незабелязано — е висша способност. Велико нещо е да умреш честно, мъдро и твърдо. Зенон е казал: никое зло не е за уважение, смъртта е за уважение. Истинската, добрата философия трябва да подготви човека за смъртта, по-точно, да го научи как да не се страхува от нея и да я презира. Безсмислено е да се мъчиш за прехода към онова състояние, в което няма никакви мъки. Смъртта е необходима на световния ред, самата тя е част от живота. Грижете за смъртта не са грижи на мъдреца. Страхът от смъртта не я предотвратява, но затова пък помрачава живота. Да се научиш да умираш достойно, значи да се научиш да живееш достойно. Който учи хората как да умират, учи ги как да живеят.

Животът не трябва да се заплаща с всякаква цена. Смиcъл има само достойният живот. Сам да вдигнеш ръката на врага е голяма смелост, но по-добре е да го направиш, отколкото вечно да трепереш, очаквайки онова, което така или иначе няма да те отмине. Противоположно на учението на църквата, Монтен дава на човека право на самоубийство — при непоносими болки или при опасения за по-лоша смърт. Човек може да живее свободно само като презира смъртта. Разбира се, смъртта може да се пренебрегне и когато просто не се мисли за нея. Но според Монтен това е лекарство за невежия. На мъдрия, философски възпитания ум такова лекарство не действа. Защото той знае, че смъртта може да дойде винаги и навсякъде, тъй че всеки ден е подарен. Спокойната размисъл за смъртта е признак на свобода и който се е научил да умира, той се е научил да не бъде роб. Готовността за смърт избавя от подчинението и принудата, от жалките комбинации за спасяване

на живота, тя е гордост и достойнство, единственият път, който мъдрецът с характер оставя за себе си.

Една теория — и най-радикалната — може да съществува, когато предпостави поне едно *освен*, без което би рухнало най-основното положение на тази теория, а понякога и цялата теория.

Всичко съществува само в съзнанието — *освен* бога, който не може да съществува в съзнанието (Беркли).

Всичко съществува в развитието — *освен* висшите продукти на духа, определени форми на държавата, религията и философията, които са извън развитието (Хегел).

Така и всеки скептицизъм — и най-последователният, и най-крайният, признавайки, че всичко подлежи на съмнение, изключва от съмнението самото съмнение.

Всичко е несигурно — *освен* самата несигурност (Плиний Стари).

А това вече е първият пробив в скептицизма. И скептицизмът на Монтен не може да избегне този пробив въпреки всички признати от него корективи на съмнението.

Както скептицизмът не е какво да е съмнение, всякакво съмнение, така също той не може да съществува като съмнение във всичко, в абсолютно всичко. Не е възможно философията, основана само на един принцип на познанието или на морала — още повече, ако той е принципът на скептицизма, — да обхване всички факти, ситуации или истини. Направи ли такъв опит, привлече ли в своите принципи и цялата житейска сфера, тогава — без съмнение — се открива сигурен път за пародията, за пародирането и на най-основателните принципи на философията. През XVII в. Молиер пародираше скептицизма, като го принуждаваше да разрешава такива въпроси: ще поставя ли съпругата рога на

съпруга, има ли право недоволният от философията да бне философа, има ли право битият философ да се оплаква и т. н. (*Брак по неволя*).

Монтеновият скептицизъм оставя достатъчно място и за *установени* факти, и за *определени* ситуации, и за *твърди* истини. Въпреки хаотичността, несъразмерността, несвързаността на *Опити* в тях енергично се налага цял кръг от идеи с първостепенна важност. Никога и в никаква степен Монтен не се съмнява в това, че душата загива заедно с тялото, че което веднъж е престанало да съществува, него вече го няма, че добродетелта е абсолютна ценност, а здравето е скъпоценен камък, че наладата е висше благо и крайна цел на съществуването, че чудесата произтичат от непознаването на природата, а не от самата ѝ същност.

Монтен е недоволен от съвременната му педагогика, защото за целите си тя подбира книги, написани на съвършен гръцки или латински език, вместо «книгите, които имат по-здрави и по-истинни възгледи» (II, 17). Но тогава кои възгледи са истинни и къде е истината? Скептицизмът на Монтен прибягва до истината винаги когато му е необходимо нещо позитивно и конструктивно — затова в *Опити* съмнението съжителствува с увереността и скептицизмът — със знанието. Увереността и знанието се оказват истината на съмнението и скептицизма.

7

Колкото и да е строг в теоретическите си изисквания, скептицизмът на Монтен си позволява най-голяма свобода в практическата област и често съжителствува — законно или незаконно — с идеи и повели, които имат малко общо с него.

Скептицизмът на Монтен е морален — неговата същина е в моралната му насоченост, в морала великият скептик е виждал най-важното на човешкото познание и човешкото съществуване. Скептицизмът е начин на живот, най-добрият начин на живот — поне при определени социални обстоятелства и определена психическа конституция. Скептицизмът не е толкова гносеология, колкото етика. Затова с право Сент Бъов е съветвал: «За да се откъснем от вълненията на настоящето, за да дадем малко яснота и мярка на преценките си, нека всяка вечер да четем по страница от Монтен.»

Скептицизмът търси моралните основания в личността, в индивида. Добродетелта предполага трудности и борба и не може да се осъществи безучастно. Трябва да бъдеш доблестен за самия себе си и заради предимството, което дава душевната твърдост, уверено противопоставяща се на всякакви удари на съдбата. Нашата душа трябва да бъде твърда и добродетелна за самите нас и в самите нас, където не прониква ничий взор освен нашия. «Не се грижа толкова какъв съм за другите, колкото какъв съм сам по себе си» (II, 16). Няма поверен свидетел, отколкото е всеки за самия себе си. Първото и основното правило на добродетелта е тя да се обича заради самата нея. «Най-ниското стъпало е най-здравото. То е центърът на издръжливостта. На него вие се нуждаете само от себе си» (II, 17). Съмнението в моралните качества на човека допуска увереността в моралното поведение на човека, в определен морален кодекс, от който той трябва да се ръководи. Такъв е парадоксът на етическия скептицизъм на Монтен.

Скептицизмът на Монтен е весел и хедонистичен. Почто: неговата етика е хедонистична. «Моят занаят и моето изкуство е да живея» (II, 6). Добродетелта, която проповядва Монтен, няма нищо общо с мрачната, с фа-

натичната добродетел на аскета и макар да стои над познанието — а може би и именно поради това, — тя е добродетел радостна, жизнена, добродетел хедонистична, епикурейска.

«Обичам веселата и вежлива мъдрост и бягам от грубостта и строгостта на нравите, като всяка неприветлива физиономия ми е подозрителна. . . Ненавиждам необщителния и тъжен ум, който минава покрай радостите на живота, хваща се за нещастията и се насища с тях; този ум прилича на мухите, които не могат да се задържат на много гладко и добре излъскано тяло, а се залавят и кацат на грапави и неприлични места; или на пиявиците, които смучат и отбират по инстинкт само нечистата кръв. . . Добродетелта е приятно и весело качество» (III, 5).

Не е добро решението, което кара човека да избягва удоволствията с цената на живота. Противна е онази безчовечна мъдрост, която ни внушава да презираме и ненавиждаме грижата за своето тяло. Най-зрелият плод на здравето е сладострастието. Нека да се ползуваме от първото попаднало ни удоволствие. Избягвам да следвам правилата на въздържанието. Никога няма да сбъркаме, ако следваме природата, висшата мъдрост е в това да ѝ се подчиняваме. За мене най-доброто е да се надявам и да искам. Лошо е, когато желанията ти са слаби и хилави. Необходима е повече духовитост, отколкото разкош, повече нрави, отколкото книги, повече спокойствие в нашите отношения, отколкото нови завоевания — всичко това означава да живеем подходящо. Тъй Монтен отговаря на проблемите на своето време и същевременно на проблемите на още много времена на безсмислен раздор, на братоубийствен хаос и на сурова жестокост.

Девизът на Монтен е: повече веселие, повече радост и

по-малко от всичко, което им пречи. Дори и презрението към смъртта е потребно, за да може човекът да изпита от нищо несмуцавана наслада — то е необходимо не за сухия аскетически дълг, а за сочната епикурейска радост. Веселието иска по-малко лицемерие и условности — то иска прямота и откровеност в човешките отношения. Признатата грозота не е така грозна и признатата старост не е така стара, както онези, които се гримират и младеят. Но може би никъде лицемерието не се проявява така, както когато говорим (или поточно — когато мислим) за най-голямата наслада, която ни е дадена. Какво е сторил на хората детеродният акт, тъй естествен, тъй необходим и тъй справедлив, чете не смеят да говорят за него без свян и го изключват от своите сериозни и благопристойни разговори? Ние казваме свободно: убивам, крада, предателствувам, а онова едва имаме смелост да процедим през зъби.

Скептицизмът на Монтен е светъл и оптимистичен — спокоен, уравновесен и чужд на всеки фанатизъм, а не мрачен и угнетяващ. Скептицизмът на Монтен подготви скептицизма на Волтер, но за разлика от Монтеновия скептицизмът на Волтер е остър и критичен, уязвяващ и разобличителен. Монтеновият скептицизъм не познава гнева и сарказма, друг той не може и не трябва да бъде в едно време, което разклаща почвата под краката на човека, и то така, че той не знае къде ще стъпи кракът му при следващата крачка — в католическа или в хугенотска Франция. Този скептицизъм е път за умиротворяване на нацията, за национално единство, за преодоляване на верската нетърпимост, за човешко единение. Монтен не е герой. Липсват му гняв и ненавист, той не е склонен и към всепоглъщащи привързано-сти. За правата страна ще отиде в огъня, но само ако може. Ще изпълнява задълженията си, няма нищо по-

достойно от това, но не би се поколебал да запали една свещ на архангел Михаил, а друга — на дракона. «Аз не умея да се обвързвам напълно и изцяло. Когато по волята си се привързва към някоя партия, това не става с такава сила, която да зарази и моето мислене. При сегашните смутове в тази държава моето участие не ме кара да отричам нито похвалните качества на нашите противници, нито осъдителните качества на тези, които съм последвал» (III, 10). Оттук следва необходимостта от компромис и Монтен разбира мъдростта на компромиса. Една крепост не трябва да се защитава повече, отколкото това е нужно, и щом като ще доведе до нови и безсмислени жертви. На закона следва да се подчиним дори и когато е несъвършен, както е направил Сократ. Когато човек е заставен от необходимостта, по-добре е да претърпи ударите, отколкото да упорствува, да се бие, без да отстъпва нищо, и така да даде възможност на насилието да потъпче всичко.

Ако скептицизмът е съмнение, дошло от знанието, то на създанието не може да се признае правото да признае присъди — *търпимостта е естествено допълнение към скептицизма*. Трябва да се отнасяме снизходително към най-различни мнения и ако не сме съгласни с тях, длъжни сме да ги изслушваме най-спокойно. «Когато ми се противопоставят, привличат вниманието ми, а не гнева ми; аз се приближавам към този, който ми противоречи, който ме поучава. Делото на истината трябва да бъде общо на едната и на другата страна дело» (III, 8). Смешни са опитите да се прекратят нашите спорове с цитати от Библията. Но именно поради това «нави и възгледи, различни от моите, не са ми толкова неприятни, колкото са поучителни; и съпоставяйки ги, те ме карат не толкова да се гордея, колкото да се чув-

ствувам нищожен: и всеки подбор освен онзи, който идва от всесилната божия ръка, ми се струва, че няма никакви преимущества пред другите» (II, 12).

Скептицизмът на Монтен е умереност. Той сочи мъдрата умереност във всичко, той е против несдържания дух, против разкоша, но и против бедността, против пълното изливане на душата в радост, но и против потапянето ѝ в скръб, против прекомерното усърдие, което оскърбява доброто, но и против безмерната страст, която уврежда чувството. Стрелата, която надминава целта, струва толкова, колкото и стрелата, която не я достига. Отпускам се по течението, следвам природата и ѝ се подчинявам.

Човек може да не е мярка на всички неща, но всичко у човека трябва да има мярка. И мъдростта трябва да е с мярка, защото тя има своите крайности и се нуждае от обуздаване, както и безумието. В изучаването на науките ние страдаме от същата невъздържаност, както и във всичко друго. И храбростта, както и всяка добродетел има граници — преминал ли се, стига се до порока. Така и възпитанието изключва всяка форма на насилие, защото чрез възпитанието не могат да се изменят и преодолеят естествените склонности — те само се развиват и заздравяват. Философията не се опълчва против естествените страсти, а само проповядва умереност в тях. Повече от всичко друго страстта и насладата се нуждаят от мярка. Познати са случаите, при които човек губи разума си в насладата, но за предпочитане са ония случаи, когато разумът обуздава и преодолява тъмните сили на влечението, и не напразно поетите изобразяват Диана като победителка над факела и стрелите на Купидон. И страстта може да бъде благоразумна и съзнавана. В крайна сметка невъздър-

жаността е бич за наладата, а въздържаността е нейна подправка.

Скептицизмът на Монтен — както всеки скептицизъм — е *хипертрофиран субективизъм*. Субективизмът е предпоставка и извод на скептицизма. Над неопределеността и непознаваемостта на нещата се издига съмняващият се субект, за когото всичко обективно е несигурно, а единственото сигурно е съмняващата се субективност. От нея нещата получават своята определеност поне дотолкова, доколкото могат да я имат. Спсред Монтен философията не е намерила път към спокойствието, който да е удобен за всички, затова всеки сам трябва да го търси. Монтен претендира единствено за тази слава, че е проживял живота си спокойно и по свое разбиране.

Правата на субективизма — така както ги разбира Монтен — идват от това, че сами по себе си нещата не са добри или лоши, нито мъчителни и трудни, нито облекчителни и лесни — ние, хората, ги правим такива. Нещата не измъчват хората. Хората се измъчват от своите представи за нещата. Нещата добиват един или друг вкус, една или друга окраска в зависимост от нашето вътрешно чувство. Учението е мъка за лентяя, въздържанието е наказание за пияницата, умереността е страдание за свикналия на разкош, физическите упражнения тежат на изнежения и безделника. Както е казал Теренций: «Нещата са такива, какъвто е духът на онзи, който ги притежава; за който знае да ги използва, те са добри, за който не знае да ги използва правилно, те са лоши.» Дори смъртта, болката и нищетата не са абсолютно зло, защото и те зависят от нашите представи за тях. Смъртта е ужасна за Цицерон, желана за Катон и безразлична за Сократ. Съдбата не носи добро и зло, а само техния материал, от който

душата изработва своето доволство и недоволство, своето щастие и нещастие, своето добро и зло. Ползата за едни е вреда за други. И животът, тъй както се показва на хората, не е нито добро, нито зло — той е и едното, и другото в зависимост от това, в какво го е превърнал човекът.

Скептицизмът на Монтен е едно лице на свободата — на свободата на духа и свободата на поведението. Още античният пиронизъм прогласи идеята, че трябва да се живее в пълна духовна независимост от всичко, което изглежда обективно. Аналогична е и идеята на Монтен. Който умее да се затвори и да се наслаждава в собствения си кръг, той е свободен като венециански дож — той се е освободил от веригите на робството, които човек сам си поставя. Ако се вярва на Сенека: *paucos servitus plures servitutem tenent*, робството държи малцина, мнозина се държат за него. Истинската свобода се състои в това да имаш пълна власт над себе си. Съмнението, което ни освобождава от прекомерна заинтересуваност в изкушенията на земята, е форма на свободата.

Но Монтен разбира свободата не само като вътрешно състояние на духа, а и като отношение между духа и условията, в които той съществува. Скептицизмът може да се преведе от езика на гносеологията на езика на социологията и тогава той ще означава възможно най-голямата свобода на действие. Скептицизмът не просто отхвърля всяка форма на фанатизма — неговият вътрешен принцип е противоположен на принципа на безпрекословното подчинение. Скептицизмът е по-причастен към свободата, отколкото всички нейни мрачни апостоли, които в името на свободата винаги са готови да изпатрат противниците на свободата на кладата.

Удивяваме се на свободата, която са имали древните

дори когато са се обливали с потоци хули, но да не забравяме, че тогава за думите се е отмъщавало само с думи, а не по друг начин. Мразя всяка тирания — в речите и в действията. Противно ми е властвуването. Постъпки, неозарени от блясъка на свободата, не са нито чест, нито удоволствие.

Според Монтен истинското предназначение на философията е, доколкото може, да формира духа и доколкото може, да го обърне към живота. Философията може и да предпазва духа от злото, от света, в който злото не заема последно място — по сила и по разпространение. За да съдиш за големите и възвишените неща, необходима ти е душа, създадена за тях. Моралистът е моралист — той поучава.

Наблюденията над душата, опитите над душата трябва да я подготвят за онзи дълъг и къс, лесен и труден път, наречен живот. Защото: трябва винаги да бъдем обути и готови за път.

Проф. д-р ИСАК ПАСИ